

Kiszámíthatóság elmélet – Történeti áttekintés

David Hilbert azt gondolta, hogy **minden probléma megoldható**

- Hilbert 23 problémája (1900, Párizs)

Mit jelent az, hogy egy probléma megoldható?

- Azt hogy van egy olyan algoritmus, ami a probléma **minden bemenetére** kiszámolja a helyes választ

A kiszámíthatóság- és bonyolultságelméletben jellemzően **eldöntési problémákkal** foglalkozunk:

- A bemenetre a válasz **bináris**: igen/nem, true/false, 1/0

Eldöntési probléma például az **ELÉRHETŐSÉG**:

- Bemenet: egy $G = (V, E)$ irányított gráf, ahol $V = \{1, \dots, n\}$
- Kérdés: Vajon van-e út G -ben 1-ből n -be?

Kiszámíthatóság elmélet – Eldönthető problémák

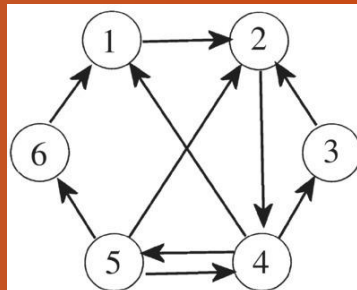
A megoldható eldöntési problémákat **eldönthetőnek** nevezzük

ELÉRHETŐSÉG **eldönthető**:

Bemenet: $G = (V, E)$ irányított gráf, ahol $V = \{1, \dots, n\}$

Ez egy polinom
időigényű algoritmus

- Legyen $S = \{1\}$
- Amíg $n \notin S$ és $S \neq \emptyset$
  - Vegyünk ki egy u csúcsot S -ből;
  - Vegyük be S -be azon u -val szomszédos csúcsokat, melyek még nem szerepeltek S -ben
- Ha $n \in S$, akkor kimenet: *igen*, egyébként kimenet: *nem*

$S = \{1\};$
 $S = \{ \quad \}, u = 1, S = \{2\};$
 $S = \{ \quad \}, u = 2, S = \{4\};$
 $S = \{ \quad \}, u = 4, S = \{3,5\};$
 $S = \{5\}, u = 3, S = \{5\};$
 $S = \{ \quad \}, u = 5, S = \{6\}$
Kimenet: *igen*

Kiszámíthatóság elmélet – Hilbert 10-ik problémája

Hilbert 10-ik problémája (H10):

- Bemenet: egy p egész együtthatós polinom, $x_1, \dots, x_n$ változókkal
- Kérdés: van-e az $x_1, \dots, x_n$ változóknak olyan egész értékei, melyekre

$$p(x_1, \dots, x_n) = 0?$$

- Például ha $p = 2x_1 - 3x_1x_2 + 2$, akkor *igen* a válasz a kérdésre
  - Mert pl. $p(2,1) = 0$
- De például ha $p = 2x - 1$, akkor *nem* a válasz a kérdésre
  - Mert nincs olyan i egész szám, melyre $2i - 1 = 0$

Vajon eldönthető-e H10?

Tudjuk, hogy a $\mathbb{Z}$ -feletti szám n -esek felsorolhatók, mondjuk a $(0, \dots, 0)$ -val kezdve (hogyan?)

Kiszámíthatóság elmélet – Hilbert 10-es

Tetszőleges $(i, j, k) \in \mathbb{Z}^3$ esetén legyen (i', j', k') a számhármaskok felsorolásában az (i, j, k) -t közvetlenül követő

Tekintsünk a következő **algoritmust**:

Bemenet: egy tetszőleges $p(x_1, x_2, x_3)$ polinom

- Legyen $(i, j, k) = (0, 0, 0)$
- Amíg $p(i, j, k) \neq 0$
  - Legyen $(i, j, k) = (i', j', k')$
- Kimenet: *igen*

Eldönti ez az algoritmus H10-et?

- Egyrészt minden „jó” bemeneten **helyes válasszal megáll**
- Másrészt a „rossz” bemeneteken **nem áll meg**
  - Például a $2x_1 + 0x_2 + 0x_3 - 1$ polinom nem áll meg

Tehát **nem dönti el** a problémát (ahhoz az kellene, hogy minden bemeneten megálljon helyes válasszal)

Kiszámíthatóság elmélet – Bevezetés

Van **másik algoritmus** ami eldönti a H10 problémát?

- **Nincs** (Matiyasevich, 1970)

Egy tetszőleges E eldöntési probléma B bemenetét szokás **pozitívnak** nevezni ha B -re a válasz igen E -ben, és **negatívnak**, ha nem a válasz rá

Félig eldönthetőnek (vagy **rekurzívan felsorolhatónak**) nevezzük azokat a problémákat, melyekhez van olyan algoritmus, ami **pozitív bemenetekre helyes válasszal megáll**, negatív bemenetekre pedig helyes válasszal megáll vagy nem áll meg

Eldönthetők (vagy **rekurzívak**) azok a félig eldönthető problémák, melyekre van olyan algoritmus, ami **minden bemeneten megáll**

- H10 tehát félig eldönthető, de nem eldönthető
- Logikán már láthattunk illet: az **elsőrendű logikai formulák kielégíthetlensége** is félig egy eldönthető, de nem eldönthető probléma

Kiszámíthatóság elmélet – Eldönthetetlenség

Az, hogy **vannak eldönthetetlen problémák** számossági megfontolások alapján is könnyen belátható:

- Legyen Σ egy ábécé
- Σ -feletti formális nyelv **megszámlálhatatlanul végtelen sok** van
- Tetszőleges $L \subseteq \Sigma^*$ nyelvre a **szóprobléma** is egy eldöntési probléma:
  - Adott egy tetszőleges $w \in \Sigma^*$ szó; kérdés: vajon $w \in L$ teljesül-e?
- Tehát az eldöntési problémák **megszámlálhatatlanul végtelen sokan** vannak
- Algoritmus viszont **megszámlálhatóan végtelen sok** van:
  - Minden algoritmus tekinthető egy véges hosszú szónak
  - Tehát az algoritmusok sorba rendezhetők, például lexikografikusan

Ezért ha minden eldöntési problémához hozzárendelünk egy őt eldöntő algoritmust, akkor kell legyen olyan, amelyikhez **nem tudunk** algoritmust rendelni

Kiszámíthatóság elmélet – Eldönthetetlenség

Hogyan lehet bebizonyítani, hogy egy probléma **nem eldönthető**?

Kell egy **matematikai eszköz**

- Amiről mindenki „elfogadja” hogy amit algoritmikusan el lehet dönteni, azt ezzel az eszközzel is el lehet
- Ilyen eszköz több is van:
  - **Turing-gép** (a véges automaták, veremautomaták általánosítása), Alan Turing 1936
  - **λ -kalkulus** (függvények absztrakcióján és alkalmazásán alapuló formális rendszer), A. Church 1936
  - **RAM gép** (egyszerű programozási nyelv, kb. mint a gépi kód)
  - **Általános nyelvtan** (a Chomsky-hierarchia legerősebb nyelvtana), Chomsky 1956

Church-Turing tézis: a kiszámíthatóság fenti modelljei mind az effektíven (algoritmikusan) kiszámítható problémák osztályát definiálják (tézis és nem tétel, mert az, hogy „effektíven kiszámítható” egy intuitív fogalom)

Kiszámíthatóság elmélet – Eldönthetetlenség

A Church-Turing tézis alapján ha egy probléma **nem dönthető el** a fenti kiszámítási modellek egyikével, akkor nem dönthető el semmilyen algoritmussal sem

Az **első problémák**, melyek eldönthetetlensége kiderült:

- A Turing-gépek **megállási problémája**
- λ -kalkulusbeli kifejezések ekvivalenciája

Az eldönthetetlenség bizonyítható **visszavezetéssel** is (ezt később tárgyaljuk majd részletesen is):

- Legyen K és L két eldöntési probléma, és tegyük fel, hogy K eldönthetetlen
- Ha van olyan A algoritmus, ami a K bemenetéből kiszámolja L bemenetét úgy, hogy pozitív bemenethez pozitívat, negatívhoz negatívát rendel, akkor L is eldönthetetlen
- Például vegyünk a következő problémát: adott egy F elsőrendű formula, vajon **tautológia-e** F (másképp: **érvényes-e** F)?
  - Erre a problémára visszavezethető a **kielégíthetlenség** eldöntése (hogyan?), ami eldönthetetlen
  - Így tehát az érvényesség sem lehet eldönthető

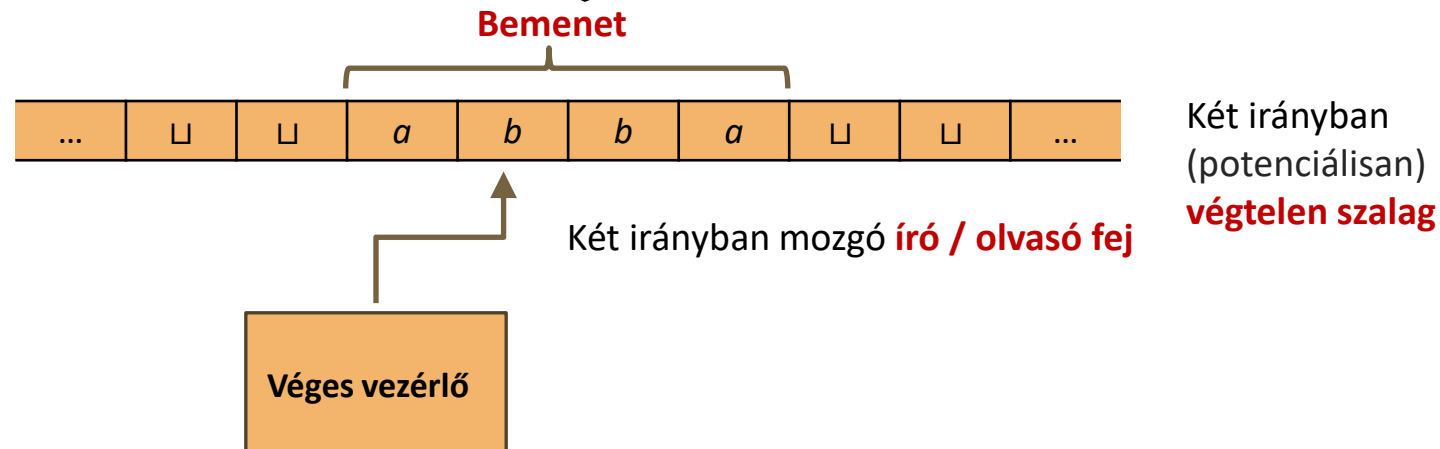

A Turing-gép

Egy **algorithmus modell** formális nyelvek eldöntésére

Egy $M = (Q, \Sigma, \Gamma, \delta, q_0, q_i, q_n)$ rendszer, ami egy szalagon lévő szót olvas és ír:

- Σ a bemenő jelek ábécéje; a bemenet mindig egy Σ feletti szó
- Γ a szalagszimbólumok ábécéje; a szalagon Γ -beli szimbólumok fordulhatnak csak elő, $\Sigma \subset \Gamma$, $\sqcup \in \Gamma - \Sigma$,
 $\sqcup$: üres szimbólum, kezdetben ezek vannak a szalagon a bemenet körül

- Q az M állapothalmaza, véges és nem üres
- Speciális állapotok Q -ban: q_0 - kezdőállapot, q_i - elfogadó állapot, q_n - elutasító állapot
- δ az M átmenetfüggvénye, azaz a gép „programja”, ami $Q' \times \Gamma$ -ból $Q \times \Gamma \times \{L, R\}$ -be képez, ahol $Q' = Q - \{q_i, q_n\}$, L, R pedig a fej irányai (Left, Right)

A Turing-gép

Legyen $M = (Q, \Sigma, \Gamma, \delta, q_0, q_i, q_n)$ egy Turing-gép

Ha $(p, b, D) \in \delta(q, a)$, ahol $p, q \in Q, a, b \in \Gamma, D \in \{L, R\}$, akkor

$q \xrightarrow{a/b, D} p$ az M egy **átmenete**

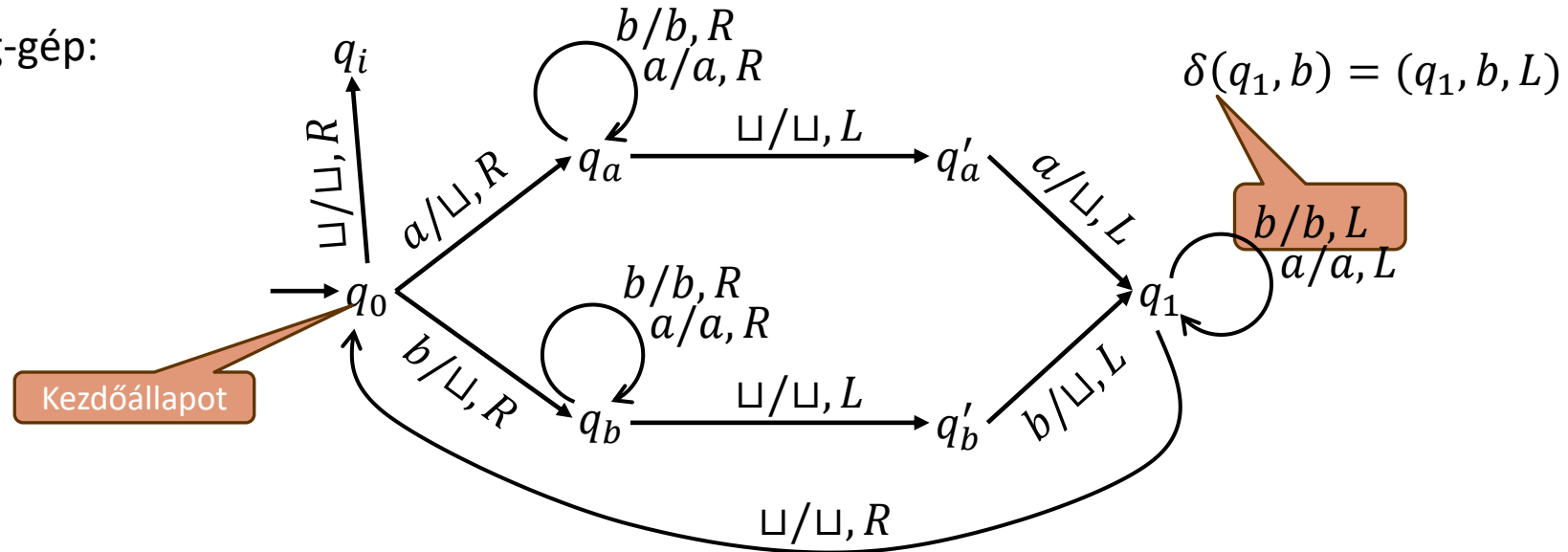
A δ most is egyértelműen leírható az **átmeneti diagrammal**

- A csúcsok az állapotok, és két csúcs közte egy $a/b, D$ hármassal címkézett éllel megfelel egy átmenetnek

M **megadása** átmeneti diagrammal: megjelöljük a kezdő- és végállapotokat

A Turing-gép – példa

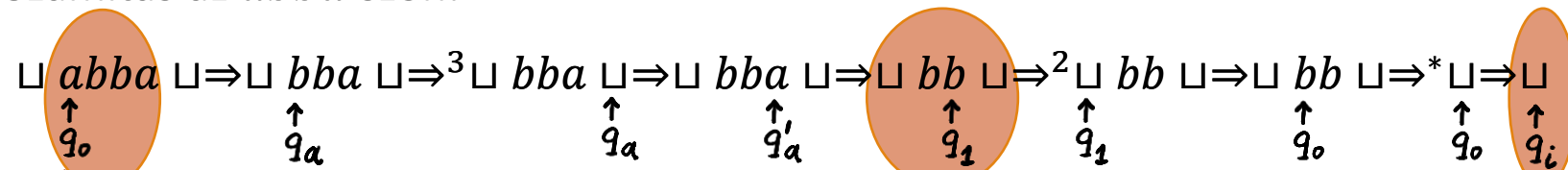
Az M_{pal} Turing-gép:

A be nem rajzolt átmenetek q_n -be vezetnek

Bemenő jelek: a, b , szalagszimbólumok: $a, b, \square$, állapotok: $q_0, q_a, q'_a, q_b, q'_b, q_1, q_i, q_n$

Számítás az *abba* szón:

Kezdőkonfiguráció

Konfiguráció (leírja, hogy mi van a szalagon, hol van a fej, mi az állapot, ld. köv. fólia)

Elfogadó konfiguráció

A Turing-gép - Konfiguráció

Az $M = (Q, \Sigma, \Gamma, \delta, q_0, q_i, q_n)$ Turing-gép egy **konfigurációja** egy hármas, ami leírja, hogy

- mi van a szalag nem csak $\sqcup$ -ot tartalmazó részén,
- hol van a szalagon a fej,
- milyen állapotban van M

Egy **konfiguráció** megadható

- szemléletesen, mint az előző példában
- vagy **uqv alakban**, ahol $u \in \Gamma^*$, $v \in \Gamma^+$, uv a szalagon lévő szó (tőle balra és jobbra csak $\sqcup$ van), q az M aktuális állapota, a fej pedig v első betűjére mutat

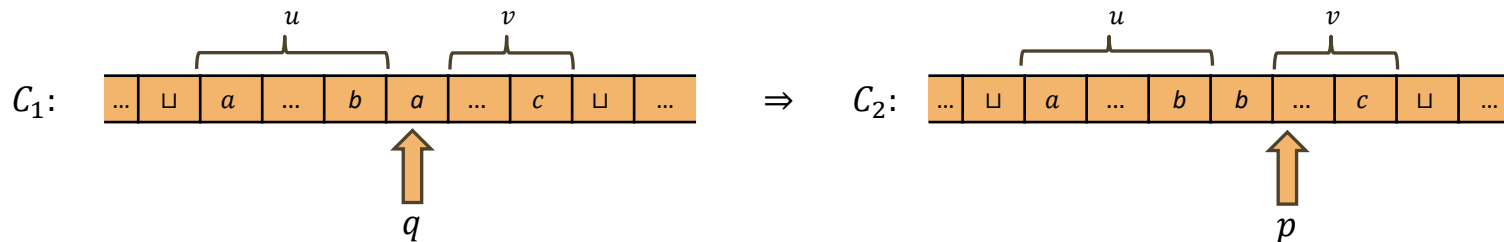
Egy uqv konfiguráció

- **Kezdőkonfiguráció**, ha $v \in \Sigma^+ \cup \{\sqcup\}$, $q = q_0$ és $u = \varepsilon$
- **Elfogadó konfiguráció**, ha $q = q_i$
- **Elutasító konfiguráció**, ha $q = q_n$
- Az elfogadó és elutasító konfigurációkat **megállási** konfigurációknak is nevezzük

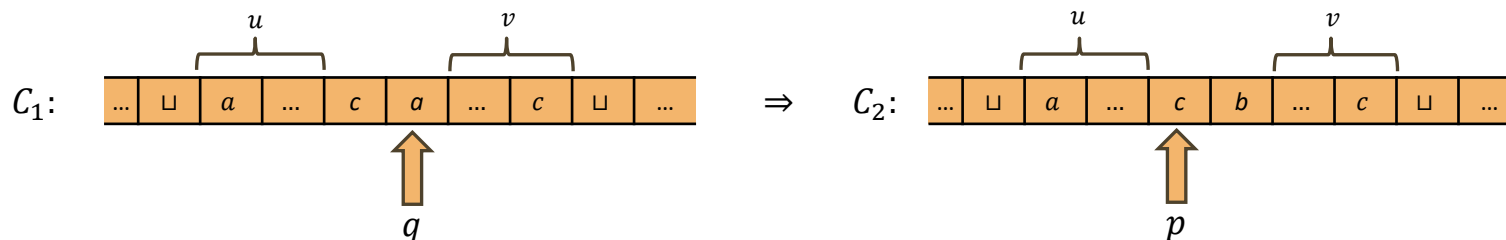
A Turing-gép – Konfigurációátmenet

Legyen C_1 és C_2 az $M = (Q, \Sigma, \Gamma, \delta, q_0, q_i, q_n)$ Turing-gép két konfigurációja

- C_2 **közvetlenül elérhető** C_1 -ből, jele $C_1 \Rightarrow C_2$, ha az alábbiak egyike teljesül:
  - $C_1 = uqav, C_2 = ubpv$ és $\delta(q, a) = (p, b, R)$ ahol $a, b \in \Gamma, u \in \Gamma^*, v \in \Gamma^+$

- $C_1 = ucqav, C_2 = upcbv$ és $\delta(q, a) = (p, b, L)$, ahol $a, b, c \in \Gamma, u, v \in \Gamma^*$

A Turing-gép – Konfigurációátmenet

Többlépéses konfiguráció átmenet:

- Legyen C, C' az M két konfigurációja
- C' **elérhető** C -ből, jele $C \Rightarrow^* C'$, ha
  - vannak olyan $C_1, \dots, C_n$ konfigurációk ($n \geq 1$) hogy
    - $C = C_1 \Rightarrow C_2 \Rightarrow \dots C_{n-1} \Rightarrow C_n = C'$

M **felismeri/elfogadja** az $u \in \Sigma^*$ szót, ha az q_0u kezdőkonfigurációból elérhető egy elfogadó konfiguráció

Az M által felismert nyelv:

$$L(M) := \{ u \in \Sigma^* \mid M \text{ felismeri az } u\text{-t} \}$$

Tekintsük a korábbi M_{pal} Turing-gépet:

- Láttuk, hogy M_{pal} a q_0aabb kezdőkonfigurációból indulva elér egy elfogadási konfigurációt, tehát elfogadja az $aabb$ bemenetet
- $L(M_{pal}) = \{uu^{-1} \mid u \in \{a,b\}^*\}$

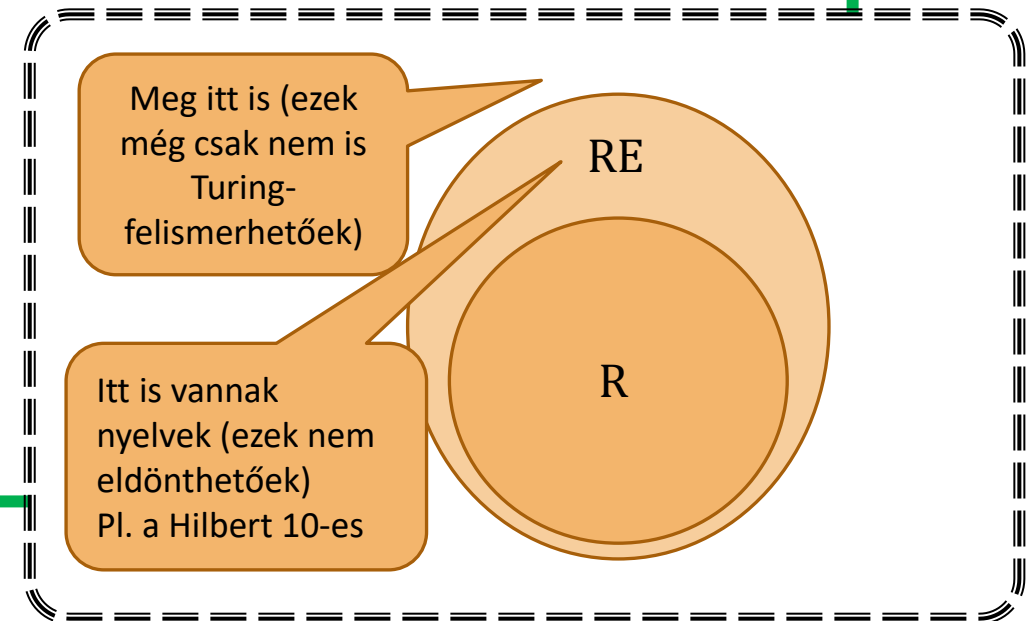
Turing-felismerhető nyelvek

Egy L nyelv **Turing-felismerhető**, ha van olyan M Turing gép, hogy $L=L(M)$

- Ha M minden bemeneten meg is áll, akkor L **eldönthető**

A Turing-felismerhető nyelvek ugyanazok, mint a **rekurzívan felsorolható** nyelveknek

- Ezen nyelvek osztályát RE-vel jelöljük
- Az eldönthető nyelvek osztályát pedig R-rel jelöljük

Aszimptotikus jelölések

Legyen $f, g: \mathbb{N} \rightarrow \mathbb{N}^+$ függvények

- Az f **legfeljebb olyan gyorsan nő mint a g** (jele: $f(n) = O(g(n))$), ha létezik olyan $c > 0$, hogy $f(n) \leq c \cdot g(n)$ majdnem minden n -re
- $f(n) = \Omega(g(n))$, ha $g(n) = O(f(n))$
- $f(n) = \Theta(g(n))$, ha $f(n) = O(g(n))$ és $g(n) = O(f(n))$

Ha $f(n) = O(g(n))$, de $g(n) \neq O(f(n))$, akkor ennek jele $f(n) = o(g(n))$

Ha $p(n)$ és $q(n)$ polinomok (pozitív főegyütthatóval), akkor

- $p(n) = O(q(n))$ pontosan akkor, ha p fokszáma legfeljebb akkora, mint q -é
- $p(n) = \Theta(q(n))$ pontosan akkor, ha fokszámaik megegyeznek

Legyen $a > 1$ egész szám. Akkor $p(n) = o(a^n)$

Ha $c \in \mathbb{N}$, akkor minden $p(n)$ pozitív főegyütthatójú polinomra

- $\log n^c = O(\log n)$ és $\log n = o(p(n))$,
- $p(n) = o(a^{\log n}) = o(a^n)$ minden $a > 1$ egész szám esetén.

Turing-gép – Időigény

Legyen $f: \mathbb{N} \rightarrow \mathbb{N}$ egy függvény, M pedig egy Turing-gép

- M **időigénye** $f(n)$, ha M minden n hosszú bemeneten legfeljebb $f(n)$ lépésben megáll

Határozzuk meg M_{pal} által felismert nyelvet és az időigényét!

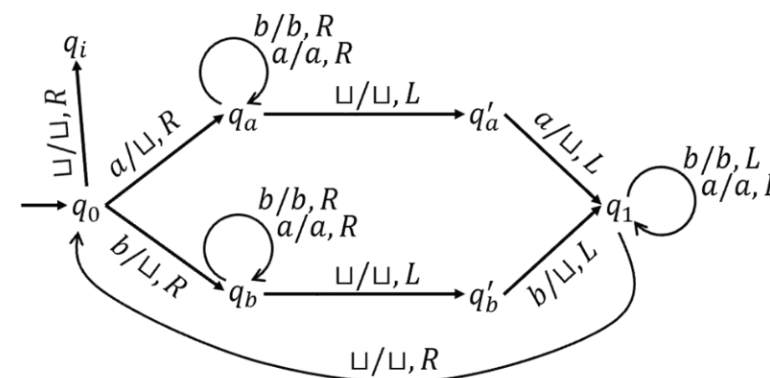
Az M_{pal} **működése**:

Amíg q_0 -ban nem $\sqcup$ -ra mutat a fej

- Letöröl egy betűt a szalagon lévő szó elejéről és az új állapotban megjegyzi ezt a betűt
- Elmegy a szó végére (ezt $\sqcup$ jelzi)
- Visszalép egyet (a fej pozíciója a szó utolsó betűje)
- Ha a fej pozícióján a szó elején letörölt betű van, akkor letörli az utolsó betűt, és az új állapot q_1 , egyébként elutasítja a bemenetet és megáll
- q_1 -ben visszamegy a szó elejére (ezt $\sqcup$ jelzi) és q_0 -ba lép

Elfogadja a bemenetet

A **felismert nyelv**: $L(M_{pal}) = \{uu^{-1} \mid u \in \{a, b\}^*\}$

- Az **időigény**: Legyen a bemenő szó u , a hossza n .
- M_{pal} u -n akkor lép a legtöbbet, ha elfogadja
- Ekkor a ciklusmag egyszeri végrehatása $O(n)$ lépés
- A ciklusmag legfeljebb $O(n)$ -szer hajtódik végre
- M_{pal} időigénye $O(n^2)$

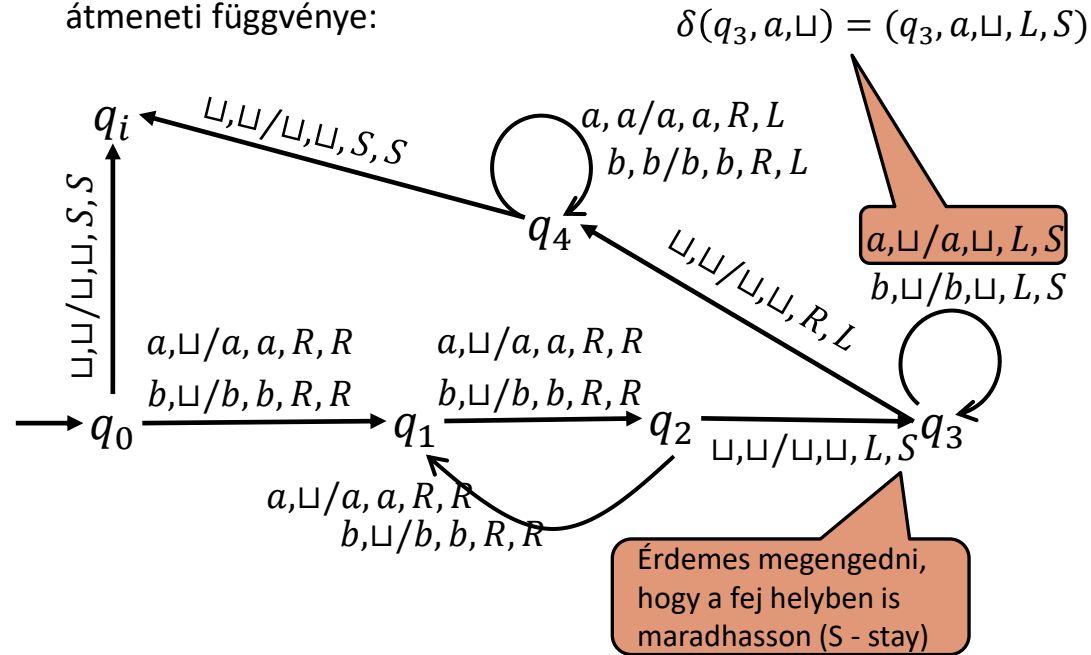
Többszalagos Turing-gép

Többszalagos Turing-gép

- Turing-gép k (konstans) számú szalaggal
- A szalagok mindegyike rendelkezik egy független író / olvasó fejjel
- A bemenet az első szalagra kerül, a többi szalag üres
- Az átmeneti függvény:
$$\delta: (Q - \{q_i, q_n\}) \times \Gamma^k \rightarrow Q \times \Gamma^k \times \{L, R\}^k$$
- A további komponensek mint az egyszalagos esetben
- Az egyszalagosra tanult definíciók kiterjeszthetők a többszalagos esetre (átmenet, konfiguráció-átmenet, felismert nyelv, időigény, stb.)
- Az átmeneti függvény és a gép most is megadható az átmeneti diagrammal

Többszalagos Turing-gép – Példa

Az M_{pal2} kétszalagos Turing-gép
átmeneti függvénye:

- A be nem rajzolt átmenetek q_n -be vezetnek
- bemenő jelek: a, b
- A **felismert nyelv**:

$$L(M_{pal2}) = \{uu^{-1} \mid u \in \{a, b\}^*\}$$
- **Időigény**: $O(n)$

M_{pal2} működése:

- Ha üres a bemenet, akkor elfogad, egyébként átmásol 1 betűt a 2-es szalagra és q_1 -be lép
- Ha a fej $\sqcup$ -ra mutat, akkor elutasít, egyébként átmásol egy betűt a 2-es szalagra és q_2 -be lép
- Amíg van betű a 2-es szalagon
  - Átmásol két betűt a 2-es szalagra (ha csak egy betű van, akkor elutasít)
- q_3 -ban az első szalagon a szó elejére megy, majd q_4 -be lép
- q_4 -ben az első szalagon jobbra, a másodikon balra lépve összehasonlítja a két szalagon lévő szót
- Ha megegyeznek, akkor elfogad, egyébként elutasít

$O(n)$
lépés

$O(n)$
lépés

$O(n)$
lépés